

Eusebius' Kerkgeschiedenis

*Vertaald, bewerkt en van aantekeningen voorzien
door dr. Chr. Fahner*

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

1. *Eusebius van Caesarea*

Voor velen is de naam van Eusebius een bekende. Dat is dan vooral vanwege zijn werk; en in dit verband is dat de Kerkgeschiedenis. Nu deze nieuwe Nederlandse editie verschijnt, wil ik de persoon en achtergronden van de schrijver kort toelichten.

1.1 *Leven*

Eén van de projecten, die Herodes de Grote ondernam, was de bouw van een havenstad aan de blauwe wateren van de oostkust van de Middellandse Zee. Tussen de kleine havensteden Joppe en Dora ontwierp hij een formidabele haven en voorzag de omgeving van wat Romeinen voor zo'n centrum nodig achtten: onderkomens voor het scheepsvolk, voldoende woningen, wit-marmeren paleizen, midden in het centrum een tempel, een stenen schouwburg, nog een stadion, gedenktorens, ondergrondse riolering, die er voor zorgde, dat de stad een schoon karakter droeg, kortom een ideale stad. Herodes gaf de naam Caesarea (Keizerstad) aan de plaats, die vroeger als Stratons Toren bekend stond, en eerde daarmee keizer Augustus. Josefus, de joodse schrijver, die ons dit moois meedeelt, kon niet nalaten naast de misdaden van Herodes ook diens grote bouwactiviteiten te vermelden (Josefus, Joodse Oudh. 15, 13, par. 669; hfdst. 14 beschrijft de renovatie van de tempel te Jeruzalem; Straton was een koning van Sidon, Van Zuylen, 124).

Deze prachtige keizerstad was wellicht de plaats, waar de christelijke schrijver Eusebius rond het jaar 260 ter wereld kwam. En net als Josefus dat voor het joodse volk gedaan had, zou Eusebius voor de beschrijving van de eerst eeuwen christenheid van immens belang blijken.

Caesarea, hoofdstad van vorsten en stadhouders, waar Paulus twee jaar gevangen gehouden werd, alvorens hij naar Rome sloop, was ook de plaats, waar Eusebius zijn onderwijs ontving, veel van zijn studies verrichtte, waar hij het lijden van martelaren tijdens de laatste grote christenvervolging aanschouwde, en waar hij tenslotte zelf bisschop werd.

Toen Eusebius zijn geliefde leermeester Pamphilus tijdens de vervolging in 309 gevangen genomen zag - en zij beiden hun arbeid nog een poosje konden voortzetten - kon hij niet bevroeden, dat het martelaar-

schap van zijn leermeester kort daarna hun samenwerking voor immer zou beëindigen. Overigens hadden Pamphilus en Eusebius reeds eerder samen een revisie van de Septuagint, de Griekse vertaling van het Oude Testament bezorgd (Fahner, 28). Vlak voor de hechtenis waren ze bezig aan een Verdediging van Origenes, dat grotendeels verloren is gegaan.

Na Pamphilus' dood ging Eusebius eerst voor korte tijd naar Tyrus, om vervolgens een tijdlang in Alexandrië te verkeren; daar bracht hij een periode in de gevangenis door.

Rond 314 werd Eusebius, die ook de ambten van diaken en ouderling vervuld had, tot bisschop in Caesarea bevestigd. Die positie vervulde hij de rest van zijn leven, ook al had later keizer Constantijn hem graag in Antiochië gezien. Eusebius wees die eervolle promotie in aansluiting op een besluit van Nicea af. Omstreeks 340 stierf hij, in de gezegende ouderdom van tegen de tachtig jaar.

Maar er was inmiddels wel heel wat gebeurd. Door zijn nauwe relatie met keizer Constantijn werd Eusebius betrokken bij allerlei kerkpolitieke kwesties. De keizer wilde na zijn bekering tot het christelijk geloof niet alleen de christelijke boodschap in zijn rijk bevorderen, maar zag ook graag dat kerktwisten niet zouden leiden tot politieke onenigheid. Eusebius was adviseur van de keizer, toen die als voorzitter van het concilie van Nicea in 325 functioneerde.

Het vlotte overigens niet erg met de oplossing van de theologische onenigheid. Aan de orde waren ingrijpende verschillen van mening over met name de christologie. De inzichten van beide partijen, onder de namen van Arius en Athanasius benoemd, waren eerder verkondigd, en zouden later herhaald worden. Maar nu de kerk een algemene was geworden, was te grote diversiteit des te meer ongewenst. Bovendien sloten de standpunten elkaar zodanig uit, dat er een algemene formulering moest komen, die duidelijkheid verschafte. Eusebius bevond zich naar zijn gedachten aanvankelijk in een middenpositie, maar koos tenslotte voor het navolgen van de wijze waarop Athanasius de goddelijkheid van de Zoon formuleerde; Arius werd afgezet.

De bisschop van Caesarea had in die tijd en kreeg later te maken met zijn naamgenoot, Eusebius van Nikomedia, de hoftheoloog van Constantijn. Deze was aanhanger van Arius' gedachtegang. Zijn positie aan het hof maakte het hem mogelijk de keizer en diens vrouw te beïnvloeden. Het resultaat bleek in de afzetting van Athanasius in 330,

die bekrachtigd werd in 335; Eusebius van Caesarea lijkt daarvan geen uitdrukkelijk voorstander geweest te zijn (Williamson; contra Haueser, 69 e.v.).

Arius zou in 336 in Constantinopel hersteld worden, maar overleed vlak voor het moment, dat daarvoor gepland was. Athanasius werd in 338 weer als bisschop aangenomen, maar reeds in 340 weer afgezet. De onenigheid zou nog een deel van de vierde eeuw voortduren.

Eusebius had met dat alles van doen, als synodelid, als adviseur van de keizer en als theoloog. In Nicea (325), in Tyrus (335), in Jeruzalem (eveneens 335), in Constantinopel (336), en bij vele andere situaties was hij aanwezig of speelde een leidende rol (voor uitvoerige beschrijvingen van aspecten van Eusebius' leven en omstandigheden zie Attridge en Gohei Hatta, *passim*).

Naast de zorg voor zijn diocees vond hij kennelijk nog tijd om ongeveer 45 werken te schrijven.

Eusebius Pamphili van Caesarea, zijn naam betekende 'Vrome'. En hij wilde dat ook zijn, in zijn levensgeschiedenis, zijn werken, zijn ijver, zijn kerkpolitieke handelen en zijn gematigdheid.

Is het dan een wonder, dat iemand met zo'n positie en zulke gaven als Eusebius - die zichzelf in de Kerkgeschiedenis (10.4) omschreef als iemand 'met matige bekwaamheden' - wel eens ernstige kritiek kreeg? Door de een werd hij beschuldigd van samenwerking met de verdrukkers tijdens de laatste grote christenvervolging; maar zijn eigen getuigenis en zijn latere ambt laten daar weinig ruimte voor. Door de ander werd hij ervan beticht, dat hij van de overeengekomen formulering te Nicea afweek; maar dat zou beter passen bij zijn naamgenoot, die aan het keizerlijk hof te Nikomedia diende.

Eusebius was een mens, dus ook iemand, die te worstelen had met zijn 'oude mens'. Hij heeft op diverse manieren geprobeerd de levenstaak, die hij voor zich zag, te vervullen; hij wist veel meer van de eigentijdse omstandigheden dan wij, 1700 jaar later, kunnen weten. Dat mag ons voorzichtig maken met het vellen van oordelen.

1.2 *Werken*

Van het totaal aan grotere en kleinere werken van Eusebius is ongeveer 1/3 deel geheel bewaard, de rest is verloren gegaan of fragmentarisch overgeleverd.

Van de niet meer bewaarde werken noem ik: Het leven van Pamphilus, de Verdediging van Origenes, en een verzamelwerk over de martelaren.

Van de bewaarde werken moet wel in de eerste plaats de Kerkgeschiedenis genoemd worden. De uitgaven en vertalingen ervan zijn legio. Zo'n aantal is een illustratie van de indruk, die het werk gemaakt heeft, en tot nu toe maakt.

Een kleiner werk, de Dankrede bij de opening van de kathedraal te Tyrus, is in de Kerkgeschiedenis opgenomen als par. 10.4; kerkgebouwen zijn voor Eusebius belangrijk als de zichtbare tekenen van Gods werk en macht. In deze rede kan men ook iets proeven van de allegoriserende uitleg, die in de traditie van Origenes beoefend werd; af en toe praktiseert Eusebius dit type uitleg ook, zij het dat hij aan de historische zin ook grote aandacht geeft.

Soms werd in de Kerkgeschiedenis opgenomen een kleiner werk, dat ongeveer de grootte heeft van één boek Kerkgeschiedenis, over De martelaren van Palestina. Het bevat uitvoeriger en meer geschiedenissen van het martelaarschap van personen, die voor een deel ook in de Kerkgeschiedenis (boek acht) genoemd worden.

Verder zijn te noemen het Onomastikon, een boek met beschrijvingen van bijbelse plaatsnamen, het verweerschrift Tegen Marcellus, het lovende Leven van Constantijn, de dito Lofrede op Constantijn (die toen 30 jaar regeerde), het Commentaar op Jesaja, en op een aantal Psalmen, fragmenten uit de Theofanie, Eusebius' laatste overzichtswerk, en fragmenten uit zijn Chronologie (die uit Hiëronymus' bewerking en vervolg redelijk is te overzien).

Twee bewaarde werken verdienen het om apart genoemd te worden, omdat ze zozeer aansluiten bij thema's uit de Kerkgeschiedenis. Het is de Praeparatio evangelica, waarin Eusebius laat zien dat de wereld werd voorbereid om de komst van het Woord in het vlees te kunnen bevatten; daarnaast de Demonstratio evangelica, waarin Eusebius wil tonen hoezeer de komst van Jezus Christus in menselijke gestalte was voorgezegd door de profeten van het Oude Testament (zie ook Krause en Müller, 542).

1.3 *Theologie*

Het Nieuwe Testament bevat de schriftelijke neerslag van de geschiedenis van Jezus van Nazareth en de verkondiging omtrent de bood-

schap van Jezus Christus, de Zoon van de mens en de Zoon van God, in Wie God 'de wereld met Zichzelf was verzoenende' (2 Kor. 5.19). Maar het Nieuwe Testament is niet zozeer een zakelijke, theologisch-dogmatische samenvatting van die verkondiging. Al in Jezus' tijd waren er van Zijn volksgenoten, die Zijn boodschap verwierpen en Zijn daden demonisch geïnspireerd achtten. Overigens waren ook Zijn volgelingen uit het joodse volk afkomstig en ze spraken vooral Aramees.

Toen het evangelie ook uitging in de wereld van Helleense en Romeinse volken, werd het gebruik van het Grieks als voertaal noodzakelijk. Wij bezitten het Nieuwe Testament dan ook in het Grieks. Door de Grieks sprekende toehoorders kan daarbij gemakkelijk de Hebreeuwse achtergrond van de nieuwtestamentische boodschap uit het oog verloren worden. Weliswaar was de Septuagint, de Griekse vertaling van het Oude Testament, waarin reeds veel Griekse termen herijkt waren op joodse inhouden, in principe beschikbaar. Maar men mag aannemen, dat velen in de religieuze verscheidenheid van het oostelijk deel van het Romeinse rijk de nuances van het bijbels-Grieks van het Oude Testament niet kenden. En bovendien, ondanks de pogingen 'om de joodse religie te verklaren en aan te bevelen bij ontwikkelde Grieken, bleef zij voor de Griekse en Romeinse wereld altijd een raadsel, en haar wezenlijke waarde werd nooit goed begrepen' (Cary en Haarhoff, 402) Wat lag meer voor de hand dan de Griekse woorden van het Nieuwe Testament te verbinden aan de betekenissen van Grieks-wijsgerige werken. Met andere woorden, de bijbelse boodschap werd geconfronteerd met de abstracte Griekse manieren en inhouden van het denken.

Geleidelijk aan ontstonden hierdoor diverse vraagstukken, die om een oplossing vroegen naarmate de christelijke gemeenten van de begintijd meer en meer georganiseerd werden in grotere kerkelijke verbanden. In dit verband stel ik alleen een enkele theologische vraag aan de orde.

Een belangrijk vraagstuk betrof de christologie. Christus, Die Zichzelf 'de Zoon van de mens' noemde, werd ook beleden als de Zoon van God. Hoe is dan de verhouding tussen Zijn mens-zijn en Zijn God-zijn? En, op welke wijzen kan men spreken over God in relatie met de Zoon? Het is daarom begrijpelijk, dat de christelijke gemeenten, voorgangers en schrijvers zich bezighielden met de precieze formulering van het beleden geloof in de Opgestane.

Eusebius stond bij wijze van spreken midden in de christologische discussie van zijn tijd. Het ging niet zozeer over de verdediging van christelijk waarheden tegen de pogingen om de christenheid naar inhoud onderuit te halen. Dat was wel gebeurd, maar de christelijke Apologeten hebben zich beijverd om die tegenstand af te weren. Ze deden dat vooral met wijsgerige middelen. Met die afweer kwam tegelijkertijd het Griekse wijsgerig jargon de kerk binnen, dat ook gebruikt werd om de eigen leerstellingen te formuleren. Zolang de verschillen tussen voorgangers besloten bleven binnen afzonderlijke gemeenten, was er daarbuiten niet zoveel van zichtbaar.

Maar toen de kerk een organisatorische eenheid werd, waren theologische verschillen en kerkelijke belangenstrijd splijtzwammen, die ook gevolgen konden hebben voor de politieke eenheid van de Romeinse samenleving. Nauwelijks had Constantijn dan ook de alleenheerschappij verworven of hij riep het algemene concilie te Nicea bijeen, niet ver van de keizerstad Nikomedia. Dat gebeurde net na de afsluiting van Eusebius' Kerkgeschiedenis. Van de hoofdrolspelers in Nicea vernemen we in de Kerkgeschiedenis geen syllabe.

Wel vinden we in de Kerkgeschiedenis allerlei motieven en thema's, ook aan namen verbonden, die in Nicea van centraal belang bleken. De twist spitste zich toe op het conflict tussen bisschop Alexander van Alexandrië en de toenmalige ouderling Arius aldaar, die ook de befaamde school leidde. Inmiddels was Arius afgezet, maar de mensen ter plaatse en de van elders te hulp geroepen bisschoppen oordeelden anders. Ook Eusebius hoorde bij de opgeroepen; dat was wellicht omdat Eusebius zich een scherp tegenstander had betoond van Sabellius, over wie hij in de Kerkgeschiedenis als een ketter spreekt. Sabellius, als monarchianist, sprak over één God, Die zich in diverse verschijningsvormen openbaarde; Eusebius verzette zich daar zeer tegen. Maar Arius bleek als subordinarist in feite de godheid van Christus te ontkennen door de Zoon als geschapen en dus 'ondergeschikt' aan de Vader te beschouwen; als adoptianist meende Arius, dat Jezus als mens geboren werd en later door de Vader als Christus werd aangenomen. Om die reden werd Eusebius eind 324 zelfs voorlopig op non-actief gesteld.

Alexander hield staande, dat de Zoon van hetzelfde wezen was met de Vader, terwijl Arius volhield, dat de Zoon een schepsel was. De term 'van hetzelfde wezen', 'homo-ousios', werd als onderdeel van de

in Nicea geformuleerde overeenstemming ook door Eusebius ondertekend (Krause en Müller, s.v. Eusebius, 538).

Er waren in Nicea naast de bemiddelende groep, die Eusebius vertegenwoordigde, enerzijds de partij van Arius-aanhangers (waaronder hoftheoloog Eusebius van Nikomedia), anderzijds de partij rond Alexander, Hosius (bisschop te Cordova en kort daarvoor door de keizer naar Alexandrië gestuurd om te bemiddelen), en Athanasius; de laatste was toen nog diaken te Alexandrië. Toen het erop aankwam, stelde Eusebius zich achter de groep van Alexander en Athanasius.

De formulering is ook nu nog te vinden in de 'Belijdenis des geloofs, gesteld in de kerkvergadering van Nicea in het jaar 325 na de geboorte van Christus', zoals die in veel kerkbijbels is afgedrukt. Weliswaar heeft dit document waarschijnlijk eerst op het concilie van Constantinopel (381) als zodanig de ronde gedaan, maar veel van het gedachtegoed erin weerspiegelt het denken van Nicea.

De in Nicea beleden wezenseenheid van de Zoon met de Vader werd later overigens nog weer ter discussie gesteld door de formulering van Nicea op dit punt uit te leggen als 'homoi-ousios', d.w.z. 'van gelijkwaardig wezen'. Deze poging om het arianisme te redden werd o.a. gesteund door Eusebius' opvolger te Caesarea, Acacius. In later tijd heeft men nogal eens schampere opmerkingen gemaakt over de 'ene letter verschil' tussen Nicea en latere herinterpretaties, alsof dat nauwelijks over iets zou gaan. De classicus Bury merkte daarover op, 'dat de aanvaarding van het standpunt van Arius 'de voortijdige verdwijning van het christendom' zou hebben betekend' (bij Glover, 268); en Glover zelf stelt, dat het arianisme 'in de grond de ontkenning van het christelijk geloof was; het stelde in wezen Christus op één lijn met de heidense goden, zoals de neo-platonici die opvatten' (ibid.).

Ook na Nicea liet Eusebius zich niet tot extreme standpunten verleiden. Eén van de gevolgen daarvan was, dat hij de opdracht kreeg om het uiterst sterke anti-arianisme van Marcellus van Ankyra te weerleggen. Hij deed dat in zijn werken *Tegen Marcellus* en *De theologie van de kerk*.

We moeten bij dit alles niet vergeten, dat Eusebius groot was geworden in de traditie van Origenes, die hoewel uit Egypte afkomstig vanwege de vervolgingen daar een tijdlang in Caesarea had gewerkt. Origenes' ideeën werden hem via Pamphilus doorgegeven. In Origenes' opvatting was de Zoon van eeuwigheid door de Vader gegeneerd, maar wel aan Hem ondergeschikt.

Vooral in de eerste delen van de Kerkgeschiedenis zijn sporen van subordinatianisme waar te nemen. Franses maakt in zijn aantekeningen bij zijn vertaling gebruik van de gelegenheid om daarop geregeld te wijzen (bijvoorbeeld bij par. 1.2.3, 1.2.5, 1.2.9 e.d., waar Eusebius spreekt over het Woord 'als tweede', of 'na de Vader'). Daar staat tegenover, dat Eusebius niet twijfelt aan de goddelijkheid van het Woord of de Zoon.

Ook is duidelijk, dat hij voorgangers van Arius, zoals Artemon, de schoenlapper Theodotus en diens naamgenoot de geldwisselaar, Paulus van Samosata (die het Woord = de Logos geen zelfstandigheid toekende, maar als 'eigenschap' van God beschouwde) en Sabellius als kettters in zijn Kerkgeschiedenis heeft beschreven.

Zo bleef Eusebius zijn middenpositie houden, misschien daartoe ook gedreven door zijn ariaanse naamgenoot van Nikomedia. Athanasius beschouwde hem als een autoriteit, niet in leervragen, maar wel in historische zaken (Krause en Müller, 539).

Wanneer Eusebius zich geroepen weet of vindt om zich over het keizerdom uit te spreken geeft hij grote aandacht aan de theologische onderbouwing van het christelijk keizerschap. Daarbij is de christelijke keizer het 'beeld' van God. De betrekking tussen God en de keizer is analoog aan die van de Vader en de Zoon. De keizer is een 'episkopos', een opziener, die zijn christelijke en heidense onderdanen opvoedt in de christelijke waarheid (Krause en Müller, 542).

Geen wonder. Voor iemand als Eusebius is het Romeinse rijk het kanaal voor de kerstening van de wereld. Daarbij is de kerk de overwinnaar gebleken over dwaalleringen en heidenen. De kerkgeschiedenis verhaalt van de christelijke gemeente als spil van de heilsgeschiedenis. Na de schepping heeft de mens zich in de zondeval van God afgekeerd en daardoor ook de band met het Woord, de Logos, verloren; de afval werd zichtbaar in het verval. Maar sinds Abraham begint het Woord weer te verschijnen en bereidt de wereld voor op Zijn komst. De wording van Jezus Christus als mens, de vlees-wording van het Woord, luidt de laatste periode van de geschiedenis in. Net zoals de vleeswording van het Woord uitliep op de overwinning, wordt de transformerende macht van God zichtbaar in 'de vooruitgang, de straf en het berouw, en de nieuwe opbloei van de christenheid' (Lyman, 163). De gelovige kan weer het Licht ontvangen. De overwinning van het christelijk geloof over heidense tegenstand mondt uit in het Romeinse rijk in de versie van Constantijn. Dan kan ook de staat mee-

doen aan de voortzetting van de verlichting. Want immers, de inrichting van de wereld door de Logos is de zin van de geschiedenis (Haeuser, 27 e.v.).

1.4 *Invloed*

Dat Eusebius tot heden toe vertaald en/of gelezen wordt, dat zijn werk voortdurend geciteerd wordt in wetenschappelijke literatuur op de studiegebieden Nieuwe Testament en vroege kerkgeschiedenis, zijn tekenen van de belangrijke positie van deze schrijver in de christelijke historiografie. Maar zijn invloed is ook zichtbaar in het werk van mensen, die kort na hem leefden en zijn werk hebben vertaald en/of hebben aangevuld tot hun eigen tijd. Ik beperk me tot enige schrijvers in de vierde en vijfde eeuw, in het grensgebied tussen de perioden die gewoonlijk oudheid en middeleeuwen genoemd worden. Chesnut noemt in dit verband als 'eerste christelijke geschiedennissen' na het werk van Eusebius de hieronder aangeduide 'grote drie' en Evagrius Scholasticus uit Antiochië (zie vooral pag. 167-221). Oudere uitgaven van Eusebius' werken, eind zestiende en begin zeventiende eeuw, vullen zijn Kerkgeschiedenis nogal eens aan met gegevens uit navolgers van Eusebius. O.a. daaruit blijkt hoezeer Eusebius het startpunt vormde van een historiografische traditie, die eeuwenlang de christelijke visie op de geschiedenis heeft bepaald. Die visie werd via Orosius en in het bijzonder via Augustinus genuanceerd en doorgegeven aan geleerden in de periode van de zogeheten middeleeuwen.

Met name de schrijvers van wie hieronder iets gezegd wordt kan men in genoemde uitgaven tegenkomen (zie Enc. Brit., s.v., ook voor verdere informatie). Ik heb daarbij vooral de auteurs van (kerk)historische werken geselecteerd. Ze zijn, net als Eusebius, ook waardevol vanwege het opgenomen bronnenmateriaal, dat anders verloren zou zijn gegaan.

De 'grote drie' van de historici, die in het oostelijk deel van het Romeinse rijk Eusebius' verhaal van een vervolg voorzien, zijn Socrates Scholasticus (± 380-450), Sozomenos (± 400-450) en Theodoretus van Cyrrhus (± 393-460).

De eerste twee waren jurist te Constantinopel. Socrates geeft in zeven boeken een Kerkgeschiedenis, die begint waar Eusebius stopte (324) en doorgaat tot ± 439. Voor zover bekend was hij de eerste leek, die

zich op het gebied van de kerkgeschiedenis waagde. Zijn jongere tijdgenoot Sozomenos bestrijkt ongeveer dezelfde periode, maar heeft een betere stijl, neemt meer bronnen uit het westelijk deel van het rijk op en kan dus ook als aanvulling, c.q. correctie op Socrates beschouwd worden.

Het zou te ver voeren om de theologische verwickelingen, waarin bisschop Theodoretus van Cyrrihus (bij Antiochië) een rol speelde, de werken die hij schreef om zijn eigen positie te verhelderen, de aanklachten tegen hem als monofysiet of nestoriaan, zijn veroordeling honderd jaar later op een concilie te Constantinopel (553), hier te beschrijven. Voldoende mag zijn dat hij naast theologische werken ook historische schreef, over de kerkgeschiedenis en het monnikenwezen in de vijfde eeuw.

Het werk van Philostorgius (± 368-433) omvatte een Kerkgeschiedenis in 12 boeken, die als vervolg op Eusebius bedoeld waren en het tijdvak van ± 300-425 omvatten. Als aanhanger van het radicale arianisme gaf Philostorgius veel aandacht aan de vertegenwoordigers van die stroming; zijn werk, met veel materiaal over de ariaanse beweging, kan als apologie van het arianisme beschouwd worden. Het werk zelf is verloren, maar is ten dele bekend uit samenvattingen.

Door vertaling in het Latijn werd Eusebius' werk ook in het westelijk deel van het Romeinse rijk bekend. Voor de invloed van Eusebius in dat gebied is de arbeid van Rufinus (± 345-410/411) van grote betekenis geweest. Hij was aanvankelijk zeer bevriend met Hiëronymus, die hem ook in het klooster in Aquileia vaak bezocht. De vriendschap verkeerde in confrontatie, toen Rufinus weigerde zijn aanhankelijkheid aan Origenes op te geven, terwijl Hiëronymus dat wel deed. Beiden werden beschuldigd van ketterse elementen in hun theologie.

Rufinus vertaalde veel werk van Origenes in het Latijn, ook de Verdediging van Origenes, zoals die door Pamphilus in samenwerking met Eusebius was geschreven, en werk van andere theologen uit het oostelijk rijk. Maar vooral zijn vertaling van Eusebius' Kerkgeschiedenis is in dit verband van belang; de bewaard gebleven gedeelten zijn als materiaal voor de tekstgeschiedenis door Schwartz nagegaan en worden in belangrijke gevallen gemeld.

Hiëronymus (± 347-419/420) is vooral bekend wegens zijn Latijnse vertaling van de Bijbel, later als de Vulgata bekend, in een klooster in Bethlehem. Vernieuwend hierbij was, dat Hiëronymus de oorspronke-

lijke, Hebreeuwse, tekst gebruikte als uitgangspunt voor zijn vertaalwerk. De Hexapla van Origenes kregen in zijn werk ook een belangrijke rol toebedeeld. Hiëronymus stelde een werk Over befaamde mannen samen, waarin hij een tegenwicht van christelijke zijde bood tegen de beroemdheden, die de omringende heidense wereld wist aan te voeren. Met betrekking tot Eusebius mag hier ook vermeld worden de vertaling en omwerking van diens Onomastikon. Hiëronymus heeft overigens zeer veel geschreven en vertaald, dat hier verder ongenoemd blijft.

Sulpicius Severus (± 363-420) was aanvankelijk jurist, maar leidde later, onder invloed van Martinus van Tours, een ascetisch leven in Gallië. Hij is niet alleen bekend vanwege zijn Leven van de heilige Martinus, maar in dit verband vooral ook als schrijver van de *Chronica*, een wereldgeschiedenis in twee delen (± 402-404). Beginnend bij de schepping verhaalt Sulpicius ook gedeelten uit de kerkgeschiedenis, om tenslotte uit te komen bij de waardevolle beschrijving van zijn eigen tijd.

Tenslotte noem ik Cassiodorus (± 490-585). Hij vervulde belangrijke politieke functies onder de Oostgothische vorsten, o.a. te Ravenna. Later stichtte hij een klooster, waar hij tot het einde van zijn leven verbleef. Cassiodorus is vooral noemenswaard vanwege het voorbeeldig feit, dat hij vele werken uit de antieke wereld, ook van christelijke schrijvers, door zijn mede-monniken liet kopiëren. Daardoor werd veel klassiek erfgoed bewaard en de middeleeuwen ingedragen. In het verband van deze korte notities over de invloed van Eusebius is de samenstelling van een Kerkgeschiedenis van belang, waarin vertalingen van de bovengenoemde 'grote drie' een plaats vonden. Cassiodorus' *Chronicon* behandelt de geschiedenis van mensheid en kerk van Adam tot de Oostgothen in 519; het werk is alleen als uittreksel bewaard. Voor het overige liet Cassiodorus samenvattingen van de klassieke geleerdheid maken, die veel hebben bijgedragen tot de functie van middeleeuwse kloosters als doorgeef-centra van de klassieke cultuur. 's Mans noeste ijver en eerbiedwaardige zucht tot het doorgeven van geleerdheid kwamen wel tot uitdrukking in het feit, dat hij op 93-jarige leeftijd nog een werk, Over de spelling, afleverde, waarin samenvattingen gegeven werden van de arbeid van acht taalkundigen, arbeid die voor een deel overigens niet meer bewaard is.